

ПРО РОЛЬ КІННОТИ ТА ПІХОТИ У ВІЙСЬКАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА КНЯЗІВСТВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ Х-ХІІІ СТОЛІТЬ

В'ячеслав ГРЕКОВ,
молодший науковий співробітник Харківського
національного університету імені В. Н. Каразіна

Греков В'ячеслав. Про роль кінноти та піхоти у військах Західної Європи та князівств Південно-Західної Русі Х-ХІІІ століть.

У статті розглянуто питання, пов'язані з визначенням ролі основних структурних одиниць середньовічного війська Західної Європи та князівств Південно-Західної Русі – кінноти та піхоти. Був здійснений контент-аналіз давньоруських літописів, що дозволило виділити періоди використання кінноти та піхоти. На території Західної Європи та Південно-Західної Русі ми спостерігаємо схожі тенденції у зміні ролі кінноти та піхоти, проте з суттєвими відмінностями.

Ключові слова: кіннота, піхота, військова справа, Західна Європа, князівства Південно-Західної Русі.

Греков Вячеслав. О роли конного войска и пехоты в войсках Западной Европы и княжеств Юго-Западной Руси X-XIII веков.

В статье рассмотрены вопросы, связанные с определением роли основных структурных единиц средневекового войска Западной Европы и княжеств Юго-Западной Руси – конного войска и пехоты. Был осуществлен контент-анализ древнерусских летописей, что позволило выделить периоды использования конницы и пехоты. На территории Западной Европы и Юго-Западной Руси мы наблюдаем схожие тенденции в изменении роли конного войска и пехоты, однако с существенными различиями.

Ключевые слова: конное войско, пехота, военное дело, Западная Европа, княжества Юго-Западной Руси.

Grekov Viacheslav. On the cavalry and infantry role in the army of Western Europe and South-Western Rus in X-XIII centuries.

The article covers the development of the cavalry and the infantry roles as the basic structural units of the medieval army in Western Europe and in the principalities of South-Western Rus. The content analysis of the ancient Rus chronicles allowed to define the periods when cavalry and infantry were used.

The similar tendencies in the development of cavalry and infantry roles took place both on the territory of Western Europe and of South-Western Rus, but with some significant differences.

Key words: cavalry, infantry, military science, Western Europe, South-Western Rus.

Для розуміння процесу розвитку комплексу озброєння необхідно також взяти до уваги і особливості формування та еволюції інших елементів військової справи, які тісно переплетені з комплексом озброєння. Цими елементами стало й використання піхоти і кінноти, дружини (воїни-професіонали) та ополчення (вой). Ці питання, як і культурно-географічні умови, яскраво відображали проблему застосування комплексу озброєння, в тому числі й ті моменти, які ми не можемо отримати безпосередньо з джерел.

Метою цієї статті є дослідження значення кінноти та піхоти, воїнів-професіоналів та ополчення на різних етапах розвитку військової справи Західної Європи та Південно-Західної Русі протягом Х-XIII ст. Вирішення цього завдання дасть можливість краще зрозуміти процес еволюції військової справи в цілому і комплексу озброєння.

Після падіння Західної Римської імперії на території Західної Європи настала доба так званих «варварських» королівств. Однією з основних характерних рис військової справи як цих королівств, так і східних слов'ян, була відсутність на полі бою кінноти. Сфера застосування коней обмежувалась доставкою піхоти на місце бою, тобто підвищеннем мобільності піхотних військ [4, 176]. В цей час почала формуватись нова модель військової справи, в якій не залишилось і сліду від римської – нова організація, тактика тощо. Це було військо, яке формувалось з усього вільного населення. Франкська держава є класичним прикладом середньовічної західноєвропейської військової моделі. Вона протягом багатьох століть була центром новацій у військовій справі на території Європи. Саме на території Франкської держави знаходилися металургійні центри у Рейнській зоні, які почали

розвиватись ще за римських часів. Це в значій мірі обумовило і особливості розвитку військової справи. На відміну від східних слов'ян, основу наступального озброєння яких складали списи (на першому етапі), комплекс наступального озброєння франкського війська епохи Міровінгів був більш різноманітним. Однією з особливостей комплексу наступального озброєння було використання скрамсаксів – великих бойово-

Золотоординські кінні стрільці.
Сучасна монгольська реконструкція

вих ножів (короткий меч, довжиною 45-50 см) [7]. На розвиток військової справи великий вплив мала поява стремен, які почали використовуватись на території Західної Європи з VII – початку VIII століття [1, 78]. Саме їх поява призвела до прискореного процесу розшарування як суспільства, так і війська, що в результаті призвело до появи рицарства та зміни військової стратегії, організації, комплексу озброєння. Після початку військової експансії арабів на територію Франкської держави у 718 р. починається цілеспрямована реформа військової організації, яка проводилась франкськими королями, починаючи з Карла Мартелла [5, 200]. Після нього її продовжили його нащадки Піпін III Короткий та Карл Великий. Ця реформа торкнулась усіх галузей військової справи та вплинула на суспільно-політичне життя держави та всієї Західної Європи. Зміни стосувались принципу формування війська – замість безкоштовної мобілізації всіх вільних громадян у військо починають надавати земельні ділянки як оплату за військову службу та на її час [9, 128, 133]. На першому етапі земельні наділі надавались на час служби та не передавались у спадок, але поступово почався процес передачі їх у спадок. Іншою метою реформи, яка тісно пов’язана з принципом формування війська, стало створення важкої кінноти. Вільні люди, які не могли спорядити самостійно кінного воїна, об’єднувались і споряджали одного воїна від 5 будинків. Ще одним проявом реформи стало видання у другій половині VIII початку IX століття цілої низки королівських наказів, згідно з якими забороняється експорт окремих видів озброєння, в тому числі і мечів. Ці та інші заходи реформи дали змогу створити перше військо у «варварських» королівствах, у складі якого була значна кількість важкої кінноти, яка відіграла домінуючу роль на полі бою.

Подальша еволюція франкської важкої кінноти призвела до виникнення в межах всієї Західної та Центральної Європи ри-

царства та узурпування права на війну в руках новоствореного стану [9, 9]. Фактично, війна стає внутрішньою справою рицарів, а ополчення, яке виводилося ними на поле бою, виконувало другорядну функцію. Наслідком узурпування права на війну настає кардинальна зміна ідеї ведення бою, яка була нещадна до звичайного воїна і обережна стосовно своїх «побрратимів». Ця ідея сформувалась не одразу, а поступово і призвела до виокремлення та розвитку рицарства як окремого стану зі своїми моральними та етичними нормами. Це проявилося у тому, що виходячи на поле бою разом зі звичайними ополченцями, рицарі зневажно ставились до оточуючих рядових вояків як до ворога, так і своїх підлеглих [10]. Таке ставлення призводило до великих втрат з боку останніх як від рук ворогів, так і від власних господарів. Ставлення до рицарів, які були «братьями», кардинально відрізнялось: метою протистояння між рицарями було не вбивство ворога, а взяття його у полон, щоб в подальшому отримати за нього викуп. Внаслідок це призводило до того, що втрати серед рицарів були надзвичайно малими. Ще однією з рис, яка характеризує військову справу розвитого Середньовіччя, є зменшення розмірів військ. Війська чисельністю 1,5-2 тис. осіб на той час вважались великими [2, 242]. Дуже рідко вдавалось зібрати військо у 5-6 тис. [9, 133]. Частіше за все їх чисельність була й ще меншою, хоча були випадки, коли збиралі значно більше військо – Хрестові походи тощо.

Після появи рицарства піхота у більшості західноєвропейських країн починає деградувати. Це було обумовлено тим, що військова еліта почала формувати окремий стан професійних воїнів, а піхота складалась з людей, для яких війна була другорядним заняттям. Протягом тривалого часу для підтримки слабо підготованої як з точки зору навичок, так і морально, піхоти заличували рицарів [1, 37]. Прикладів такого маневру в історії середньовічних воєн чимало: Битва

при Бримюле (1119 р.), Пеньяно (1176 р.), Бувіне (1214 р.), Фолкерке (1298 р.) та багато інших [8, 130]. В різних районах Європи, за винятком пограничних земель, піхота поступається кінноті на полі бою в різні часи. Так на Британських островах піхота домінувала аж до завоювання норманами у другий половині XI століття. Також довгий час у пішому строю воювали скандинави, коней використовували лише як засіб пересування до місця бою. У франкському війську важка кіннота починає грati помітну роль вже у другий половині VIII століття. Остаточного вигляду важка кіннота набула у XII столітті, після появи високих сідел. Використання цього елементу спорядження вершників дало можливість наносити таранний (класичний) кінний удар.

Для кращого розуміння розвитку комплексу озброєння воїнів князівств Південно-Західної Русі X – першої половини XIII століття та його особливостей необхідно дослідити чисельність та склад тогочасного війська. Вирішення цих питань дасть можливість більш чітко уявити структуру комплексу озброєння.

Традиційно війська Південно-Західної Русі, як і Давньої Русі в цілому, поділяють на дві великі частини – дружину та ополчення. Ядром та ударною силою війська традиційно називають дружину, яка складалась з воїнів-професіоналів. Ополчення відігравало другорядну функцію і збиралось у випадку великого походу чи для оборони. В різні періоди історії Південно-Західної Русі їх значення змінювалось. Традиційно вважається, що ополчення фактично перестає використовуватись з середини XI століття. Проте базуючись на контент-аналізі основних давньоруських літописів, можна запропонувати іншу періодизацію еволюції значення цих двох частин (дружини та ополчення) війська у військовій моделі Південно-Західної Русі. Було проаналізовано рівень вжитку основних термінів, які використовувались для визначення цих двох частин

війська та кількість згадок цих термінів протягом різних періодів. Для визначення терміну «дружина» та похідних цього слова використовувались такі визначення, як «дружина», «бояри». Термін «вої» в більшості випадків можна ототожнювати з ополченням. Також було використано терміни, які вживались для визначення обох частин війська, до цієї групи слів можна віднести такі – «воїн» та його похідні, а також «рать». Кількість згадок того чи іншого термінів у літописах ілюструє роль, яку відігравала дружина та ополчення у тогочасному війську, та, як наслідок, і еволюцію комплексу озброєння. Порівняння вжитку цих термінів у різних літописах дає можливість більш чітко вирішити поставлені задачі. Слід відзначити, що події у літописах умовно були поділені на кілька періодів:

- до 1055 року;
- з 1055 до 1140 року;
- з 1140 до 1177 року;
- з 1177 до 1292 (1305) року.

Перший період завершується смертю Ярослава Мудрого та традиційним припиненням використання ополчення. У 1140-1177 рр. простежується різке збільшення вживання терміну «дружина» та зменшення кількості згадок терміну «вої» у співвідношенні до терміну «дружина». Проте після цього піку згадок рівень вжитку зменшується як у Іпатіївському літописі, так і у Лаврентіївському. В першому випадку після 1176 року не фіксується взагалі жодної згадки цього терміну. Йому на зміну приходить термін «бояри», проте кількість згадок про воїв перевищує кількість згадок першого.

Наведемо приклад вживання цих термінів у давньоруських літописах:

«Болгаре . и ре^г Ст^р ославъ во^емъ своимъ. оуже на^м здѣ^л пасти . пота^гнемъ мужъскы бра^те и дружино . и к вечеру шдолѣ^л Ст^р ославъ . и взѧ горо^д копъемъ ръка. се горо^д мои . и послѧ къ Грѣ^{ко}мъ гла^з . хощу на вы ити . и взѧти горо^д вашъ æко и сии

. и ркоша Грѣци . и оубогимъ имѣниe много по сихъ же придоша Печенѣгъ к Василеву . и Володимѣръ с малою дружиною изыиде противу имъ . и съступившимся имъ. не могъ Володимѣръ стѣти противу . побѣгоста по мостомъ . и ѿдва оукрысѧ въ противныx»

(Іпатіївський літопис, 971 р.)

Враховуючи все сказане, можна зробити певний висновок щодо рівня використання дружини та ополчення у військах князів Південно-Західної Русі у Х – першій половині XIII століття. Протягом всього описаного у літописах періоду рівень вживання термінів, які можна ототожнювати з дружиною та ополченням, залишається приблизно однаковим. Яскраве відхилення у показниках спостерігається лише протягом короткого часу з 1140 по 1177 рр. В наступний період простежується зростання кількості згадок термінів, які можна ототожнити з ополченням у подіях, які стосуються території Південно-Західної Русі в останній чверті XII-XIII століттях. Ці тенденції збігаються з розвитком політичної ситуації на цій території. Після смерті Мстислава Володимировича у 1132 р. настає кульмінація міжусобних воєн. До них князі південно-західних земель заличували головним чином професійних воїнів, але з певним відсотком ополченців. Цей процес знайшов відображення як в Іпатіївському літописі – 143 згадок слова «дружина» та його похідними і лише 21 терміну «вої» з похідними, так і у Лаврентіївському літописі. В ньому можна побачити схоже співвідношення в цей період – 70 до 8. Проте під час опису подальших подій співвідношення у цих літописах не збігаються. Такий показник є свідченням того, що змінюється напрям війни – з зовнішнього на внутрішній. Також відбувається процес зменшення її геополітичної функції. Під час проведення військових кампаній переслідуються локальні цілі. Для їх виконання можна було обйтись без зачленення непрофесійних воїнів.

Надалі ситуація на цих землях змінюється, що знайшло відображення у кількості згадок тих чи інших термінів. Це в певній мірі свідчить про вибір різних шляхів розвитку військової справи між південно-західними землями та іншими територіями Русі. Найбільше ця відмінність проявилась у відношенні до Галицько-Волинського князівства. Вона стала результатом особливостей у суспільно-політичному розвитку цих земель. Значною мірою це проявилось у потужній боярській опозиції до центральної влади. Через ненадійність традиційної опори князівської влади – дружини, в цьому випадку бояр, князі були вимушенні робити ставку на іншу верству – міське ополчення, що знайшло відображення у військових джерелах. Це дало можливість значні підсилити професійне військо князя, який зміг ефективно вести як внутрішні військові компанії, так і зовнішні. Галицько-Волинські князі вели постійні війни проти ятвягів, угорців та інших сусідів. Свідчень, які б стосувались інших князівств Південно-Західної Русі, міститься у літописах значно менше. Можна лише припустити, що вони поступово переймали досвід організації війська від Галицько-Волинського князівства. Базуючись на літописних джерелах, можна дійти до висновку, що протягом усього часу, який ми розглядаємо, рівень використання ополчення залишався доволі високим, що в свою чергу впливало на розвиток військової справи та комплексу озброєння. Також у XIII столітті відбувається процес розмиття межі між ополченням та дружиною. Це проявилось у використанні терміну, який узагальнював всі військові – воїни. Так, до 1227 р. в Іпатіївському літописі міститься 22 згадки слова «воїн» і похідних від нього слів, а з 1227 до 1292 р. – 27.

Виходячи з усього вищесказаного можна запропонувати таку періодизацію ролі дружини та використання ополчення у військах князівств Південно-Західної Русі до кінця XIII століття:

- до 1132 року – період рівності;

- 1132 р. – початок XIII століття – період домінування дружини;
- з початку XIII століття – період балансу на новому рівні.

Протягом першого періоду значення дружини та ополчення у військах були приблизно однаковими. Застосування ополчення яскраво проявилось у походах Олега, Святослава Хороброго та міжусобних війнах після смерті Володимира Великого. Враховуючи тактику та стратегію ведення тогочасної війни ополчення гармонійно вписувалось в ній.

Другий період характеризується різким зростанням ролі дружини. Це збільшення їх значення пояснюється зміною умов, тактики та стратегії під час ведення військових компаній. Війна набуває локального внутрішньо-владного характеру, пов'язаного з розподілом влади. Для вирішення цих задач вже непотрібно було залучати великі маси непрофесійних воїнів.

У наступні століття відбувається процес збалансування чисельності та ролі ополчення та професійного війська. Відбувається розмиття меж між цими двома поняттями. Цей процес починається на території Галицько-Волинського князівства і поступово охоплює всі землі Південно-Західної Русі.

Завершується він вже у Литовсько-Польську добу.

Таким чином, ми спостерігаємо схожі тенденції у розвитку співвідношення та ролі професійних воїнів та ополчення, кінноти і піхоти у Західній Європі та Південно-Західній Русі X-XIII ст. Однак, маючи схожі тенденції, вони проявлялись по-різному. Так, у Західній Європі лише ополчення, яке складалось з усього вільного населення, еволюціонувало у вузькоспеціалізований прошарок воїнів-професіоналів, які виходили на битву у супроводі пішого ополчення, яке відігравало другорядну роль на полі бою. В цей же період відбувається процес занепаду піхоти. Але поступово роль піхоти, яка починає формуватись на нових засадах, зростає, що призводить до цілого ряду перемог над професійними кінним військом.

На території князівств Південно-Західної Русі на початковому періоді існувала схожа ситуація формування війська з усього вільного населення. Поступово формувався вузький прошарок воїнів-професіоналів. Проте, на відміну від Західної Європи, тільки ополчення на цій території фактично ніколи, окрім короткого проміжку часу у XII столітті, не втрачало свого впливу.

ДЖЕРЕЛА

1. Беннет Мэтью, Брэдбери Джим Войны и сражения Средневековья. – М.: Эксмо, 2006.
2. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории.. – М.: Наука, 2001.
3. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., Изд-во восточной литературы, 1962.
4. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987.
5. Контамин Ф. Война в Средние Века. – Санкт-Петербург, Ювента, 2001.
6. Лаврентьевская летопись и Сузdalская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 38. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
7. Марей А. Армия Средневековья (Краткий обзор). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-armies-review/> Доступ – 16.11.2008 р.
8. Никерсон Х. Войны в эпоху Римской империи и в Средние Века. – М., Центрполиграф, 2008.
9. Разин Е. А. – История военного искусства. – Т 2: Военное искусство феодального периода войны. – М.: Воениздат, 1955.
10. Уваров Д. Боевые потери в Средневековье. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://xlegio.ru/ancient-armies/military-organization-tactics-equipment/medieval-military-losses>. Доступ – 12.03.2009 р.